

Т. О. Рудич *

КОЧОВА СКЛАДОВА НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДЬНОГО ПОДНІПРОВ'Я (ПРАВОБЕРЕЖЖЯ) ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДОБИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ АНТРОПОЛОГІЇ

Розглядається питання про біологічний вклад вихідців з кочових груп у формування антропологічного складу населення території Середнього Подніпров'я (Правобережжя) давньоруської доби.

Ключові слова: Київська Русь, Середнє Подніпров'я, слов'яни, кочовики, антропологія.

Тема взаємин кочового та осілого населення Середнього Придніпров'я давньоруського часу розглядалася, головним чином, істориками та археологами, меншою мірою палеолінгвістами. Антропологія згаданої теми торкалася побіжно на матеріалах окремих могильників, хоча антропологічна наука має можливості для фіксація фізичної присутності вихідців з кочового іноетнічного середовища поміж слов'янського загалу. Зміни в сфері господарства, матеріальної культури, духовної культури та мови проходять значно швидше ніж зміни фізичного типу людей. Це робить антропологічний матеріал чудовим маркером міграцій. Головною проблемою є те, що за панування в окремі періоди обряду кремації, що не залишає інформації для етнічної антропології, дослідники не завжди чітко можуть відповісти на питання про безперервність існування цього морфотипу на конкретній території.

Антропологія, звертаючись до теми кочової присутності та степових впливів на формування антропологічного типу населення регіону в давньоруську добу, як правило, акцентували свою увагу на присутності на могильниках черепів з послабленими європеїдними рисами і саме їх пов'язували з вихідцями зі степу. Але

серед різноманітних кочових груп Східної Європи були і популяції з яскравими європеїдними рисами. До таких серій належали, передусім, алани, що чітко аргументується на значному антропологічному матеріалі.

У роботі ми зробимо акцент на пошуках саме вихідців з європеїдних груп кочовиків на землях Середнього Подніпров'я (Правобережжя) давньоруської доби, бо тема ця антропологами не розроблялась.

Матеріал та методики. З огляду на те, що найбільш інформативними при етно-культурних реконструкціях є інформація, що була отримана при аналізі антропологічного матеріалу за допомогою краніологічних методик, саме вони використані в даній роботі (Алексеев, Дебєц 1964). Як допоміжна залучається інформація отримана під час одонтологічних досліджень (Зубов 1987).

В основу цього дослідження покладено антропологічні матеріали з 12 давньоруських серій з могильників Х—ХІІІ ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я з територій, які вважаються такими, що раніше належали полянам. Представлене населення, яке поховане на сільських та міських могильниках: Миколаївський, Хутір Половецький (Зиневич 1967), Княжа Гора, Вітачів (Алексеева 1973), Бучак, Григорівка (Козак 2000; 2005), Монастирьок, Юр'єв, Яблунівка (Покас 1987; 1988; 1988а), Київ (Алексеева 1973; Козак 2010; Рудич 2005), Лука (Рудич 2018), Козаровичі (Рудич, друк). Збірна серія черепів з Києва містить матеріали декількох могильників.

Як порівняльний матеріал використовуються дані стосовно популяцій, які пов'язані з представниками кочового світу, а також з вихідцями з кочового середовища, які осіли на землю. Запропонований варіант порівняльного аналізу містить групи доби середньовіччя те-

* РУДИЧ Тетяна Олександрівна — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-3396-504X, rudich@iananu.org.ua

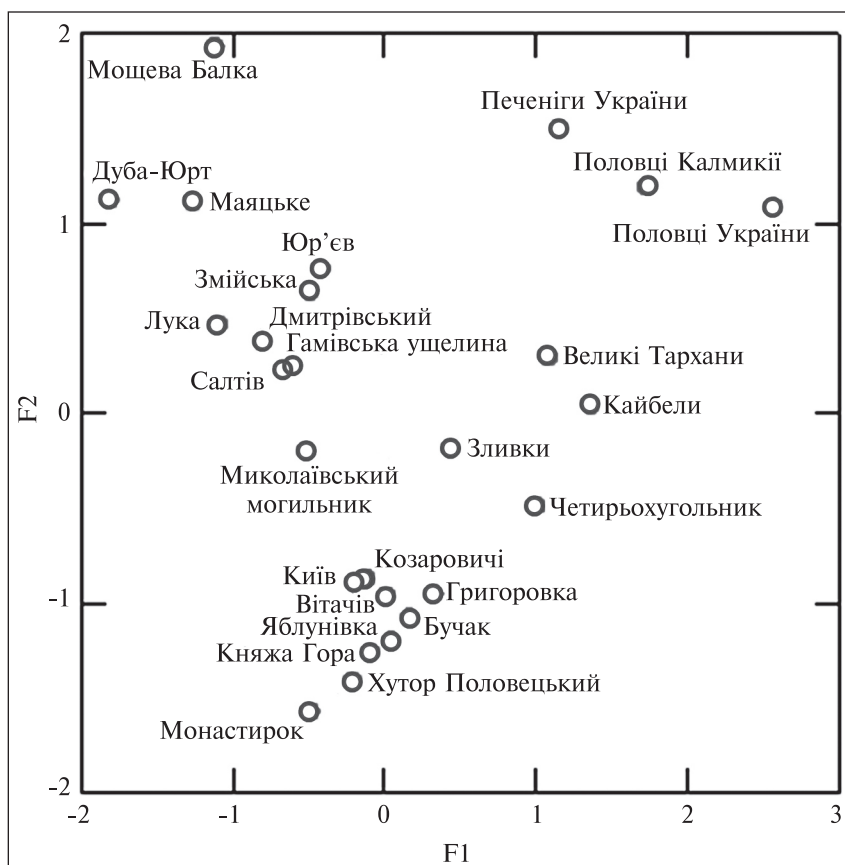

Рис. 1. Розташування 25 краніологічних груп у просторі I та II головних компонент

Fig. 1. 1. Disposition of 25 craniological groups in space of the 1 and 2 main components

риторії Східної Європи від V до XIII ст. Матеріал постмонгольської доби, або серії, які мають широке датування та мають у своєму складі матеріали більш пізнього часу, до аналізу не залучалися, щоб запобігти викривленню картини.

Антропологія салтівського кола була репрезентована вибірками черепів з могильників Салтів (Алексеев 1962), Зливки (Наджимов 1955), Маяцький (Кондукторова 1990), Дмитрівський (Кондукторова, Сегеда 1990). До аналізу залучалися матеріали могильників Волзької Булгарії: Четирьохугольник (Герасимова, Рудь, Яблонский 1987), В. Тархани (Акімова 1964), Кайбели (Герасимова 1956). Антропологію середньовічних аланів представляють черепи з Гамівської ущелини, Дуба-Юрта, Змійської, Мошевої Балки (Алексеев, Гохман 1984, Герасимова 1996, с. 156—167). До аналізу були залучені збірні групи печенігів, половців півдня України (Круц 2003), а також половецька серія з території Калмикії (Шевченко 1980).

Для міжгрупового аналізу серій з метою виділення найбільш ефективно діагностуючих

ознак використані методи багатовимірної статистики (Дерябин 1983).

Статистичний аналіз здійснювався з використанням стандартного пакету програм Systat.

Міжгруповий статистичний аналіз. Групи чоловічих черепів порівнювалися методом головних компонент за 12 таксономічно важливими ознаками: ширина та висота обличчя, ширина лоба, висота черепа, назомаллярний та зигомаксиллярний кути обличчя, кут носа, черепний, орбітний, носовий, симотичний, дакріальний показчики.

З огляду на те, що саме носовий і орбітний показчики добре віддиференціюють слов'янські серії від низки сусідніх етнічних груп, що було відзначено дослідниками ще на зорі розвитку антропологічної науки (Великанова 1975, с. 111), то саме це спонукало нас віддати цим показникам перевагу перед використанням лінійних ознак. Черепний показчик лів в основу практично всіх типологій, тому використання його в порівняльному ана-

лізі дає в низці випадків більш продуктивний результат.

Після факторизації кореляційної матриці виділилися два головні фактора, у яких власна вага більша одиниці. Вони описують 60,6 % загальної різноманітності сукупності.

Найбільші додатні навантаження (після варімаксної ротації) мають за 1 фактором: ширина обличчя, кути горизонтального профілювання обличчя, черепний показчик, орбітний показчик, а від'ємні висота черепної коробки, кут кісток носа. Вони розділяють 34,8 % сукупності.

За 2 фактором найбільші додатні навантаження несуть ширина лоба, висота обличчя, симотичний показчик, а від'ємні — носовий показчик (розділяють 25,8 % сукупності).

За результатами аналізу уся сукупність чоловічих серій була розподілена за навантаженнями двох факторів. Усі серії було вписано у простір двох головних факторів поліморфізму за факторними вагами.

Набір таксономічно важливих ознак та показчиків, який був обраний нами, чітко розділив у просторі двох головних факторів поліморфізму слов'янський, тюркський та іранський антропологічні масиви (рис. 1).

У правій половині поля згрупувалися серії для яких характерні більший черепний показчик (брахікранія), ширше обличчя, вищі орбіти, слабкіше горизонтальне профілювання обличчя, менше виступаючий ніс.

Це серії, які репрезентують ту частину населення салтово-маяцької культури, що має, як вважається, болгарську основу, групи Великої Болгарії та Хозарії, а також печеніги та половці.

Жодна з серій давньоруської доби з Правобережжя Середнього Подніпров'я до цієї половини поля не увійшла.

Слабкіше профілювання обличчя та менше виступаючий ніс складають комплекс, який на думку В. П. Алексеєва, найбільш чітко диференціює монголоїдні та європеїдні групи. У нашому випадку справа не йде про належність серій болгарсько-хозарської групи та печенігів з половцями до монголоїдної раси, але ми маємо відзначити послаблення у них європеїдних ознак, особливо чітко це проявляється на матеріалах збірних серій печенігів та половців.

У лівій половині поля зосереджені групи, які мають менший черепний показчик (доліхокранія або мезокранія), вужчі обличчя, нижчі орбіти, різкіше горизонтальне профілюван-

ня обличчя, ніс, як сильніше виступає. Тобто тут зосереджені серії, що мають яскраво означені європеїдні риси.

В цій половині поля сконцентровані групи, що представляють ту частину населення салтово-маяцької культури, яку пов'язують з аланами, аланські серії Кавказу (вони локалізуються в верхній частині поля), а також низка давньоруських серій з Правобережжя Середнього Подніпров'я X—XIII ст. (вони локалізуються в нижній частині поля).

Аланський та слов'янський антропологічні масиви, попри яскраво виражену європеїдність, чітко розрізняються за ознаками, які несуть навантаження на 2 фактор.

Аланські групи мають, в першу чергу, вищі обличчя, вужчі носи, вище перенісся, а також більш широкий лоб.

Серії давньоруської доби з території Правобережжя Середнього Подніпров'я навіть в цьому масштабі проявили певну неоднорідність, але, тим не менш, серед них виявився компактний блок («слов'янське ядро»). Це морфологічно та статистично найбільш близьких між собою групи: сільські серії Бучак, Григорівка, Хутір Половецький, Козаровичі, Княжа гора, Яблунівка, Вітачів, Монастирьок, збірна серія могильників Києва.

Від іранських (аланських) груп слов'яни цього регіону відрізняються меншою висотою обличчя, ширшими носами з нижчим переніссям.

Слов'яни мають нижче обличчя, ширші за показчиком носи та нижче перенісся.

Однак, серед давньоруських серій Правобережжя Середнього Дніпра виділяються дві, які входять до кола груп, які мають аланську основу. Це, в першу чергу, серія з могильника Лука (Кучари), що тяжіє до груп салтово-маяцького кола, які мають салтівську (аланську) складову. Населення салтово-маяцької культури є досить строкатим, але на антропологічних матеріалах чітко виділяються дві головні складові (Ефимова 1999, с. 279—306). Одну з них достовірно можна зв'язати з аланськими групами Північного Кавказу. Кількість матеріалів і розробок по темі їх генетичних зв'язків є значною, а аргументація переконливою (Алексеєв 1962, с. 48—67, Герасимова, Рудь, Яблонський 1987, Герасимова 1996, с. 156—167, Герасимова, Суворова, Фризен 2008Б с. 84—99)

Детально антропологічний склад населення, яке поховане на могильнику біля с. Лука, була розглянута в двох окремих статтях автора (Рудич 2016, 2016а). Зараз тільки нагадаємо,

що до салтівського антропологічного масиву тяжіє не тільки чоловіча, але й жіноча частина даної популяції. Східний напрямок зв'язків групи з могильника Лука демонструє також і міжгруповий одонтологічний аналіз (Сегеда 2001, Рудич 2014).

Друга серія чоловічих черепів походить з Юр'єва та була опублікована в свій час П. М. Покасом (Орлов, Моця, Покас 1985, с. 30—62). За окремими характеристиками середніх ознак вона випадає за розмах варіацій східнослов'янських груп, що свідчить на користь того, що вихідці з неслов'янського середовища в ній домінують. Група має високе, особливо за показником обличчя, дуже вузький ніс, надто різке горизонтальне профілювання, що не характерно для слов'янських популяцій. В середньому вияві група з Юр'єва має яскраво означену європеїдність, як і більшість аланських серій до загалу яких вона і потрапляє за результатами статистичного аналізу.

Таким чином, за матеріалами, які є у нашому розпорядженні, з 12 груп давньоруської доби території Середнього Подніпров'я 2 потрапляють до кола не слов'янських груп. Вони виявляють статистичну та морфологічну подібність до середньовічних серій з аланською (іранською) підосною.

Від популяцій болгарського антропологічного кола, усі відомі на сьогоднішній день давньоруські групи Правобережжя Середнього Подніпров'я відрізняються суттєво. Але максимальна група «слов'янського ядра» Правобережжя Середнього Подніпров'я відрізняються від серій печенігів та половців. Від них слов'яни, як ми вже зазначали, відрізняються за ознаками, які несуть навантаження і на 1, і на 2 фактор: меншим черепним показником, меншими розмірами обличчя, кращим його горизонтальним профілюванням, ліпшим виступанням носа, нижчими орбітами, але вужчим носом.

Обговорення результатів. За результатами аналізу з 12 груп Правобережжя, які були придатні для міжгрупового статистичного аналізу за розширеним набором ознак, 2 вийшли з слов'янського антропологічного кола. Обидві групи зі змішаним антропологічним складом, але іноетнічна (аланська) складова в них є домінуючою. Це дуже добре демонструють результати міжгрупового аналізу. Якщо стати на чисто формальні позиції та вдатися до статистики, то 2 могильника складають 17 % відсотків від загальної кількості могильників Середнього Подніпров'я (Правобережжя), з яких

представлений антропологічний матеріал. Навряд це відбиває реальну картину присутності вихідців з кочового середовища на землях регіону, але це дає можливість принаймні означити їх мінімальний відсоток.

Цікавим є те, що статистично найбільше висвітілася лінія зв'язку саме з аланськими групами, але до цієї теми ми ще повернемося.

Під час роботи з індивідуальними даними черепів на низці давньоруських могильників зрозуміло, що тільки вихідцями з аланського середовища, присутністю степового компоненту на землях Середнього Подніпров'я не вичерпується.

Чітко датований та досліджений по повним краніологічним програмам давньоруський матеріал з земель Середнього Подніпров'я почав вводитися у науковий обіг Г. П. Зіневич (Зіневич 1967). Серії черепів з Миколаївського могильника та могильника біля с. Хутір Половецький дозволили скласти уявлення про давньоруське населення земель, які вважаються такими, що належали колись полянам.

Населення, яке було поховано на цих могильниках, належало до великої європеїдої раси. Воно відзначалося в середньому вияві мезокранією, середньошироким обличчям з гарним горизонтальним профілюванням обличчя. Але на трьох жіночих черепках з могильника Миколаївка, на чотирьох чоловічих та трьох жіночих черепках з могильника біля с. Хутір Половецький фіксується тенденція до послаблення горизонтального профілювання обличчя (Зіневич 1967, с. 141, 142). Три з вісімнадцяти черепів з могильника біля с. Яблунівка (п. 11, 28, 31) також мають послаблення горизонтального профілювання (Орлов, Моця, Покас 1985, с. 59). З огляду на землі, де розмішувались ці могильники, та історичний контекст, сплющення обличчя найпростіше було пов'язати зі степовим світом, бо для багатьох степових груп Євразії воно є притаманним.

Проте сплющення може бути й наслідком нормальної варіабельності в популяції. Окрім того, у Східній Європі, послаблення профілювання обличчя характерне також для низки фіно-угорських груп (Алексєєв 1969). Саме пропозиція В. В. Седова залучити для диференціації ці ознаки дозволила розмежувати низку слов'янських та фіно-угорських груп.

Автім, треба зазначити, що в фіно-угорських групах послаблення горизонтального профілювання корелюється з низьким обличчям, орбітами та широким носом. У степових групах послаблення горизонтального профілю-

вання обличчя та слабе виступання носа, як правило, навпаки корелюється з високим обличчям, орбітами та вужчим носом.

Серед черепів з послабленим горизонтальним профілюванням на могильниках давньоруської доби Середнього Подніпров'я частіше трапляється їх комбінація, що характерна саме для фіно-угорських груп, хоча наявна і комбінація ознак характерна для степовиків.

Складною темою є питання присутності метисних форм. Вважається, що при метисації ознаки не передаються комплексами, але коли це стосується історичних кореляцій (Алексеева 1990, с. 131), то окремі комбінації ознак виявляються досить стійкими.

На могильниках Середнього Подніпров'я морфологічні комплекси, котрі характерні для фіно-угорських груп, можуть бути пов'язані з переселенням на ці землі населення з тих земель, де антропологічний тип слов'янських груп формувався на фіно-угорському субстраті, територій на які була направлена слов'янська колонізація. Це переважно землі сучасної Росії. З літописів ми знаємо, що на придніпровські землі, завдяки політиці Рюриковичів, йшли з цих територій потоки переселенців (Літопис Руський 1997). Другий варіант потрапляння цих морфотипів на нашу територію можливий через кочове середовище, яке пов'язане з вихідцями з Великої Булгарії, де серед населення був присутній фіно-угорський компонент. У будь-якому разі, відсоток черепів з послабленим горизонтальним профілюванням не був настільки істотним, щоб впливати на середні характеристики давньоруських серій регіону.

Окрім того, при роботі з індивідуальними даними фіксуються і окремі черепи з комплексами, які характерні для болгарських, та в більш яскравому прояві для груп печенігів та половців. Тобто, поєднання сплюсненості обличчя та слабого виступання носа з великими розмірами обличчя, вищими орбітами та вужчими носами. Такі черепи фіксуються також у серії з Юр'єва та на могильнику Лука, але кількість їх не є такою, щоб вплинути на середні характеристики серій та відхилити їх при міжгруповому аналізі в бік тюркських груп.

На сьогодні антропологія відмовилася від індивідуально-типологічного підходу при внутрішньо груповому аналізі матеріалу серій, а використання лише статистичних методів під час аналізу має свій темний бік. Статистичний аналіз за низкою методів вимагає повної реалізації, тобто череп, який береться в обробку, повинен бути гарної збереженості та мати інфор-

мацію за всіма таксономічно важливими ознаками. Це призводить до зменшення кількості матеріалу, придатного для аналізу, суттєво зужує кількість серій, для яких можливо провести внутрішньо груповий статистичний аналіз, що дозволив би виділити окремі морфологічні комплекси. Зараз нами готується до друку робота, яка, маємо надію, дозволить більш чітко диференціювати черепи зі сплюсненням обличчя з давньоруських могильників за комплексами ознак. Це досить велика за обсягом робота, яка буде проведена і для чоловічого, і для жіночого масиву.

Більш суттєвою проблемою є те, що далеко не всі синхронні та хронологічно більш ранні кочові групи представлені в антропологічних колекціях. Це істотно зужує можливості порівняльного аналізу. Довгий час сили антропологів України були сконцентровані, головним чином, на дослідженні слов'янських популяцій, а матеріали, які представляють кочовиків українського степу, надходили до антропологічних лабораторій епізодично. Дещо більше пощастило вихідцям зі степового середовища, які почали осідати на землю та залишили великі стаціонарні могильники в пониззі Дніпра. Це дозволяє в останній час по новому подивитися на антропологічну ситуацію у цьому напрочуд цікавому регіоні (Литвинова 2012).

Але у будь-якому разі, база даних щодо кочових груп з території України є занадто скромною для вирішення питань, які цікавлять антропологів, та врази меншою, а ніж ті, які є у розпорядженні істориків та археологів.

Історики та археологи фіксують для кінця першого та початку другого тисячоліття на території степової та лісостепової частини України кілька хвиль степовиків. Писемні джерела згадують мадярів, котрі кочували між Доном та Дніпром, дещо пізніше між Дніпром та Дунаєм, а в кінці IX ст. відкочували за Карпати. З X ст. в південних районах з'являються орди печенігів, які являли досить значну силу в степових районах від Волги до Дунаю. В Середньому Подніпров'ї вони піднімалися до широти Білгорода та Переяслава про що маються літописні згадки. З XI ст. провідні позиції в степах були зайняті торками (гузами), але уже з середини XI ст. значні степові райони Східної Європи (приазовські, нижньодонські та донецькі степи) зайняли половці.

У зв'язку з тим, що період від XI до XIII ст. краще представлений у літописах, а ніж попередні, ми маємо дещо більше інформації про відносини між степовиками та Руссю, а

ніж між слов'янами та кочовими групами, які були попередниками половців. З половецькими групами слов'ни були то у стані конфронтації, то у стані союзних відношень, які інколи могли закріплюватися шлюбними союзами між представниками правлячої верхівки (Толочко 1999).

Стосовно взаємин половців та представників інших кочових груп погляди дослідників розділяються. Окремі автори (Бубенок 1997) вважають, що половці у передмонгольську добу займали у степу домінуюче становище лише у політичному аспекті, строкате в етнічному плані степове населення могло бути їх данниками.

На Лівобережжі згадуються не тільки половці, але й «ковуї» в чернігівській землі, а також преряславські торки. За літописними джерелами кочовики в Чернігівській і Переяславських землях були на тимчасовій службі у руських князів (Моця 2003, с. 503).

У Пороссі постійно перебував значний кочівницький контингент, як вважається, тюркомовного населення, який у XII ст. сформувався у союз Чорних клобуків. Чорні клобуки приносили присягу київським князям та грали помітну роль в житті Київської Русі. Етнічний склад цього контингенту був досить строкатим. В літописах неодноразово згадуються торки, печеніги, берендеї, коуї, турпеї, каєпиці. Фіксується також присутність аланів (ясів) на Правобережжі.

Скласти уяву про фізичні типи більшості груп степових кочовиків доби середньовіччя на сьогоднішній день антропологи не в змозі, у зв'язку з відсутністю репрезентативного матеріалу.

Висновки. Середнє Придніпров'я (Правобережжя) завжди було в сфері сильних кочових впливів, що відбивалося і на фізичному типі населення. Для давньоруської доби в цьому регіоні більшою мірою фіксується біологічна присутність людей, котрі були пов'язані з аланськими групам. Алани були однією з двох провідних складових населення салтовомаяцької культури, вони добре представлені на середньовічних могильниках Північного Кавказу (V—XIII ст.), їх антропологічна присутність добре фіксується також на низці могильників зі змішаним населенням Нижнього Подніпров'я. Алани (яси) цілком могли бути і у складі Чорноклобуцького Союзу, але не належати до його провідної версти.

Можливо вони були дещо більш готові до прийняття християнських ідей (Бубенок 2001)

і саме тому краще інтегрувалися в слов'янське середовище.

Маємо надію, що поява репрезентативних вибірок черепів з поховань кочовиків на Правобережжі Середнього Подніпров'я дозволить аргументовано розглянути питання про фізичний внесок з інших кочових груп у формування населення регіону давньоруської доби.

- Акимова, М. С. 1964. Материалы к антропологии ранних болгар. В: Геннинг, В. Ф., Халиков, А. Х. *Ранние болгары на Волге*. Москва, с. 177-196.
- Алексеев, В. П. 1962. Антропология Салтвського могильника. *Матеріали антропології України*, 2, с. 48-87.
- Алексеев, В. П. 1969. *Происхождение народов Восточной Европы (краниологическое исследование)*. Москва: Наука.
- Алексеев, В. П., Гохман, И. И. 1984. *Антропология азиатской части СССР*. Москва: Наука.
- Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.
- Алексеева, Т. И. 1973. *Этногенез восточных славян*. Москва: Изд-во МГУ.
- Алексеева, Т. И. 1990. Антропология циркумбалтийского экономического региона. В: Алексеева, Т. И. (ред.). *Балты, славяне, прибалтийские финны*. Рига: Зинатне, с. 124-144.
- Березин, Н. Я., Бужилова, А. П., Решетова, И. К. 2012. Новые краниологические материалы к вопросу об антропологическом субстрате средневековых алан. *Вестник московского университета, Серия XXXIII, Антропология*, 4, с. 18-36.
- Бубенок, О. Б. 2001. Поширення християнства серед аланів Північного Причорномор'я *Східний світ*, 1, с. 15-36.
- Бубенок, О. Б. 1997. *Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI — начало XIII вв.)*. Киев: Логос.
- Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья* Москва: Наука.
- Герасимова, М. М. 1956. Скелеты древних болгар из раскопок у с. Кайбелы. *Антропологический сборник, 1, Труды института этнографии, новая серия, XXXIII*, с. 146-166.
- Герасимова, М. М. 1996. Краниологические материалы к этногенезу северокавказских народов. *Вестник антропологии*, 2, с. 156-167.
- Герасимова, М. М., Рудь, Н. М., Яблонский, Л. Т. 1987. *Антропология античного и среднего населения Восточной Европы*. Москва: Наука.
- Герасимова, М. М., Суворова, Н. А., Фризен, С. Ю. 2008. Исследование палеоантропологических материалов раннего средневековья из Северной Осетии в связи с происхождением алан. *Вестник антропологии*, 16, с. 84-99.
- Дебец, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР*. ТИЭ: Новая серия. Т. 4. Москва; Ленинград: Издательство Московского университета.
- Дерябин, В. Е. 1983. *Многомерная биометрия для антропологов*. Москва: Наука.
- Долженко, Ю. В. 2011. Населення Чернігівського літописного Передгороддя X—XIII ст.. за краниологічними даними. *Археологія*, 2, с. 53-71.
- Ефимова, С. Г. 1999. Население Восточной Европы в эпоху железа и позднеимское время. В: Алексеева, Т. И. (ред.). *Восточные славяне. Антропология и этническая история*. Москва: Научный мир, с. 279-306.
- Зиневич, Г. П. 1967. *Очерки палеоантропологии Украины*. Київ: Наукова думка.

- Зубов, А. А. 1973. *Этническая одонтология*. Москва: Наука.
- Козак, А. Д. 2000. Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучак). В: Алексеев, В. П. (ред.). *Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология*. Ч. 2. Москва: Новый сад.
- Козак, А. Д. 2005. Древнерусское население Григоровки по материалам могильника. В: Петрашенко, В. А. (ред.). *Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка*. Киев: Академперіодика.
- Козак, О. Д. 2010. *Кияни княжой доби*. Київ: Академперіодика.
- Кондукторова, Т. С., Сегада, С. П., 1987. Краниологическая и одонтологическая характеристика людей из Маяцкого VIII—IX вв. н. э. *Вопросы антропологии*, 78, с. 69–82.
- Кондукторова, Т. С., Сегада, С. П. 1990. Краниологическая и одонтологическая характеристика людей Салтово-Маяцкой культуры из села Дмитриевское. *Вопросы антропологии*, 84, с. 94–105.
- Круц, С. И. 2003. Антропологическая характеристика ногайцев XVI—XVIII вв. *Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа*, 4, с. 206–239.
- Литвинова, Л. В. 2012. *Населення Нижнього Подніпров'я XII — початку XV ст.* Київ: ІА НАНУ
- Літопис Руський*. 1989. Київ: Либідь.
- Моця, О. П. 2000. Этнический состав населения давньорусских земель. В: Толочко, П. П. (ред.). *Давня історія України*. Т. 3. р. VI, гл.4. Київ: Поліграфкнига, с. 497–505.
- Наджимов, К. Н. 1955. О черепах Зливкинского могильника. *Краткие сообщения института этнографии*, 24, с. 147–155.
- Орлов, Р. С., Моця, М. П., Покас, П. М. 1985. Исследование летописного Юрьева на Роси и его окрестностей. В: Толочко, П. П. (ред.). *Земли Южной Руси в IX—XIV вв.* Киев: Наукова думка, с. 30–62.
- Покас, П. М. 1987. До антропології середньовічного населення басейну р. Псел. *Археологія*, 58, с. 94–98.
- Покас, П. М. 1988. Средневековое население среднего Подесенья по данным антропологии. *Чернигов и его округа в IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка, с. 118.
- Покас, П. М. 1988а. Антропологическая характеристика погребений. В: Максимов, Е. В., Петрашенко, А. В. *Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре*. Киев: Наукова думка, с. 136–138.
- Рудич, Т. О. 2004. Антропологічні матеріали з розкопок могильника давньоруської доби по вул. К.Паторжинського, 14. *Археологічні відкриття в Україні 2003—2004 рр.* Київ, с. 420–424.
- Рудич, Т. О. 2016. Антропологічна колекція з могильника Лука, фондів ІА НАНУ України. *Археологі і давня історія України*, 1 (16), с. 150–160.
- Рудич, Т. О. 2016 а. Антропологічний матеріал з могильника давньоруської доби Лука (Кучар). *Археологія*, 1, с. 42–52.
- Сегада, С. П. 2001. *Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект*. Київ: Видавництво ім. О. Теліги.
- Толочко, П. П. 1999. Кочевые народы степей и Киевская Русь. Москва: Из-во Московского государственного университета.
- Шевченко, А. В. 1980. Антропологическая характеристика населения низовьев Волги (по краниологическим материалам могильника Хан-Тюбе). В: Алексеев, В. П. (ред.). *Исследования по палеоантропологии и краниологии СССР. Сборник музея антропологии и этнографии*, XXVI, с. 139–168.

Надійшла 27.11.2019

Т. А. Рудич

Доктор исторических наук, старший научный сотрудник, Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-3396-504X, rudich @ ianau.org. ua

КОЧЕВАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ НАСЕЛЕНИЯ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ (ПРАВОБЕРЕЖЬЯ) ДРЕВНЕРУССОГО ВРЕМЕНИ ПО МАТЕРИАЛАМ АНТРОПОЛОГИИ

Тема взаимоотношений кочевого и славянского населения Среднего Днепра в эпоху Киевской Руси рассматривалась историками, археологами и лингвистами.

Антропологами тема влияния кочевников на формирование антропологического состава населения региона рассматривалась нечасто.

Антропологи связывали с выходцами из кочевых групп отдельные черепа, у которых были ослаблены европеоидные черты (уплощенность лицевого скелета). Количество таких черепов на христианских могильниках Среднего Приднепровья незначительное. Однако среди популяций кочевников Восточной Европы были группы с резко выраженными европеоидными чертами. Это прежде всего группы, генетически связанные с Кавказом.

В данной работе краниологические материалы из 12 древнерусских серий рассматривались в широком кругу групп, которые представляют кочевые народы Восточной Европы. В анализ были включены кочевые группы степных районов Украины, Кавказа, Подонья и Поволжья (V—XIII вв.).

Статистическая обработка материалов проводилась с использованием пакета программ Systat.

Для древнерусского периода в этом регионе фиксируется биологическое присутствие людей, которые генетически были связаны с аланскими (ираноязычными) группами. Они доминируют на 2 могильниках из 12. Аланы являлись группой с европеоидными чертами. Они были одним из компонентов населения салтово-маяцкой культуры. Аланы представлены на средневековых могильниках Северного Кавказа. Их физическое присутствие фиксируется на ряде могильников Нижнего Днепра. Аланы (ясы) могли быть и в составе Союза Чоных Клубов.

Возможно они были более готовы к принятию христианских идей и именно по этому лучше интегрировались в славянскую среду.

Все тюркские серии оказались морфологически и статистически сильно удалены от славянских групп Среднего Днепра (Правый берег). Особенно это касается половцев и печенегов. Для этих групп кочевников были характерны брахикrania (или тенденция к ней), большие размеры лица, ослабленное профилирование лицевого скелета.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Киевская Русь, Среднее Приднепровье, славяне, кочевники, антропология.

Tetiana O. Rudych

*DSc, Senior Researcher of Bioarchaeology Department, Institute of Archaeology,
National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-3396-504X, rudich@iananu.org.ua*

THE NOMADIC COMPONENT OF THE MIDDLE DNIEPER (RIGHT BANK UKRAINE) POPULATION OF ANCIENT RUS TIME ACCORDING TO ANTHROPOLOGICAL DATA

The relationship between the nomadic and Slavic population of the Middle Dnieper during Kievan Rus period was considered by historians, archaeologists and linguists.

The issue connected with the influence of nomads on the anthropological composition of the population formation in the region was considered poorly by anthropologists.

Anthropologists associated separate skulls with people from nomadic groups, the Caucasoid features of which were weakened (flattening of the facial skeleton). The number of such skulls at Christian burial grounds of the Middle Dnieper is insignificant.

However, among the nomad populations of Eastern Europe there were groups with pronounced Caucasoid features. These are primarily groups genetically related to the Caucasus.

In this work, craniological materials from 12 Ancient Rus series were considered in a wide range of groups that represent the nomadic peoples of Eastern Europe. The analysis included nomadic groups of steppe regions of Ukraine, the Caucasus, the Don region and the Volga region (V—XIII c.). Statistical processing of materials was carried out using the Systat software package.

For the Ancient Rus period, the biological presence of people who were genetically associated with the Alanian (Iranian-speaking) groups is recorded in this region. They dominate at two burial grounds out of 12. The Alans were a group with Caucasoid features. They were one of the components of the Saltovo-Mayaksh culture population. Epy Alans are represented at the medieval burial grounds of the North Caucasus. Their physical presence is recorded at a number of Lower Dnieper burial grounds. The Alans (Jassy) could also be a part of the Chorni Klobuky Union.

Perhaps they were more ready to accept Christian ideas and that is why they were better integrated into the Slavic environment. All Turkic series turned out to be morphologically and statistically far removed from the Slavic groups of the Middle Dnieper (Right Bank Ukraine). This is especially true for Polovtsians and Pechenegs. For these groups of nomads, brachycrania (or a tendency towards it), large face sizes, and weakened profiling of the facial skeleton were typical.

К е y o r d s: Kievan Rus, Middle Dnieper, Slavonic peoples, nomads, anthropology.

References

- Akimova, M. S. 1964. Materialy k antropologii rannikh bolgar. In: V. F. Gening, A. Kh. Khalikov *Rannie bolgary na Volge*. Moskva, pp.177-196.
- Aleksieiev, V. P. 1962. Antropologhiia Saltivskoho mohylnya. *Materialy antropologhii Ukrainy*, 2, pp. 48-87.
- Alekseev, V. P. 1969. *Proiskhozhdzenie narodov Vostochnoi Evropy (kraniologicheskoe issledovanie)*. Moskva: Nauka.
- Alekseev, V. P., Gokhman, I. I. 1984. *Antropologia aziatskoi chasti SSSR*. Moskva: Nauka.
- Alekseev, V. P., Debets, G. F. 1964. *Kraniometria. Metodika antropologicheskikh issledovaniy*. Moskva: Nauka.
- Alekseeva, T. I. 1973. *Etogenez vostochnykh slavian*. Moskva: Izd-vo MGU.
- Alekseeva, T. I. 1990. Antropologia tsirkumbaltiiskogo ekonomicheskogo regiona. In: T. I. Alekseeva (red.). *Balty, slaviane, pribaltiiskie finny*. Riga: Zinatne, pp. 124-144.
- Berezin, N. Ia., Buzhilova, A. P., Reshetova, I. K. 2012. Novyie kraniologicheskie materialy k voprosu ob antropologicheskom substrate srednevekovykh alan. *Vestnik moskovskogo universiteta, Seria XXXIII, Antropologia*, 4, pp. 18-36.
- Bubenok, O. B. 2001. Poshyrennia khrystyianstva sered alaniv Pivnichnoho Prychornomoria. *Skhidnyi svit*, 1, pp. 15-36.
- Bubenok, O. B. 1997. Iasy i brovnyki v stepiakh Vostochnoi Evropy (VI - nachalo XIII vv.). Kiev: Logos.
- Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologia Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechia*. Moskva: Nauka.
- Gerasimova, M. M. 1956. Skelety drevnixkh bolgar iz roskopok u s. Kaibely. *Antropologicheskii sbornik, 1. Trudy instituta etnografii, novaia seriia, XXXIII*, pp. 146-166.
- Gerasimova, M. M. 1996. Kraniologicheskie materialy k etnogenezu severokavkazskikh narodov. *Vestnik antropologii*, 2, pp. 156-167.
- Gerasimova, M. M. Rud, N. M. Iablonskii, L. T. 1987. Antropologia antichnogo i srednego naselenia Vostochnoi Evropy. Moskva: Nauka.
- Gerasimova, M. M. Suvorova, N. A. Frizen, S. Iu. 2008. Issledovanie paleoantropologicheskikh materialov rannego srednevekovia iz Severnoi Osetii v sviazi s proiskhozhdeniem alan. *Vestnik antropologii*, 16, pp. 84-99.
- Debecz, G. F. 1948. *Paleoantropologia SSSR*. TIE: Novaia seriia. Tom 4. Moskva, Leningrad: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta.

- Deriabin, V. E. 1983. *Mnogomernaia biometria dlia antropologov*. Moskva: Nauka.
- Dolzhenko, Yu. V. 2011. Naselennia Chernihivskoho litopysnoho Peredhoroddia X-XIII st. za kraniolohichnymy danymy. *Arheologia*, 2, pp. 53-71.
- Efimova, S. G. 1999. Naselenie Vostochnoi Evropy v epokhu zheleza i pozdnerimskoe vremia. In: T. I. Alekseeva (red). *Vostochnye slaviane. Antropologia i etnicheskaia istoria*. Moskva: Nauchnyi mir, pp. 279-306.
- Kozak, A.D. 2000. Novye materialy iz srednevekovykh slavianskikh mogilnikov Podneprov'ia (Grigorovka, Buchak). In: T. I. Alekseeva (red.) *Narody Rossii: ot proshlogo k nastoiashchemu. Antropologia. Ch. 2*. Moskva, pp. 243-260.
- Kozak, A. D. 2005. Drevnerusskoe naselenie Grigorovki po materialam mogilnika. In: V. A. Petrashenko *Drevnerusskoe selo po materialam poselenii u s. Grigorovka*. Kyiv: Akadempriodyka.
- Kozak, O. D. 2010. *Kyiany kniazhoi doby*. Kyiv: Akadempriodyka. 1-557.
- Konduktorova, T. S., Segeda, S. P. 1987. Kraniologicheskaia i odontologicheskaia kharakteristika liudei iz Maiatskogo VIII-IX vv. n. e. *Voprosy antropologii*, 78, pp. 69-82.
- Konduktorova, T. S., Segeda, S. P. 1990. Kraniologicheskaia i odontologicheskaia kharakteristika liudei Saltovo-Maiaczkoj kultury iz sela Dmitrievskoe. *Voprosy antropologii*, 84, pp. 94-105.
- Kruts, S. I. 2003. Antropologicheskaia kharakteristika nogaitsev XVI-XVIII vv. *Materialy po izucheniu istoriko-kulturnogo nasledia Severnogo Kavkaza*, 4, pp. 206-239.
- Lytvynova, L.V. 2012. Naselennia Nyzhnogo Podniprov'ia 12 - pochatku 15 st. Kyiv: IA NANU.
- Litopys Ruskyi*. 1989. Kyiv: Lybid.
- Motsia, O.P. 2000. Etnichni sklad naselennia davnoruskykh zemel. In: P. P. Tolochko (red.) *Davnia istoriia Ukrainy*. T. 3. Part VI ,4. Kyiv: Polihrafknyha, pp. 497-505.
- Nadzhimov, K. N. 1955. O cherepakh Zlivkinskogo mogilnika. *Kratkie soobshchenia instituta etnografii*, 24, pp. 147-155.
- Orlov, R. S., Motsia, M. P., Pokas, P. M. 1985. Issledovanie letopisnogo Iurieva na Rosi i ego okrestnostei. In: P. P. Tolochko (red.). *Zemli Iuzhnoi Rusi v IX-XIV vv*. Kyiv: Naukova dumka, pp. 30-62.
- Pokas, P. M. 1987. Do antropologii serednovichnoho naselennia baseinu r. Psel. *Arheologia*, 5, pp. 94-98.
- Pokas, P. M. 1988. Srednevekove naselenie srednego Podesenia po dannym antropologii. In: P. P. Tolochko (red.). *Chernigov i ego okruga v IX-XIII vv*. Kyiv: Naukova dumka, p. 118.
- Pokas, P. M. 1988a. Antropologicheskaia kharakteristika pogrebenii. In: E. V. Maksimov, A. V. Petrashenko. *Slavianskie pamiatniki u s. Monastyrek na Srednem Dnepre*. Kyiv: Naukova dumka, pp. 136-138.
- Rudych, T. O. 2004. Antropolohichni materialy z rozkopok mohylnyka davnoruskoj doby po vul. K. Patorzhynskoho, 14. *AVU 2003-2004 rr*. Kyiv, pp. 420-424.
- Rudych, T. O. 2014. *Naselennia Serednoho Podniprov'ia I-II tysiacholittia za materialamy antropologii*. Kyiv: IA NANU.
- Rudych, T. O. 2016. Antropolohichna koleksiia z mohylnyka Luka, fondiv IA NANU Ukrainy. *Arkheologia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (16), pp. 150-160.
- Rudych, T.O. 2016. Antropolohichniy material z mohylnyka davnoruskoj doby Luka (Kuchar). *Arheologia*, 1, pp. 42-52.
- Seheda, S. P. 2001. *Antropolohichniy sklad ukrainskoho narodu. Etnohetychnyi aspekt*. Kyiv: Vydavnytstvo im. O. Telihy.
- Shevchenko, A. V. 1980. Antropologicheskaia kharakteristika naselennia nizoviev Volgi (po kraniologicheskim materialam mogilnika Khan-Tiube). In: V. P. Alekseev (red.) *Issledovania po paleoantropologii i kraniologii SSSR. Sbornik muzeia antropologii i etnografii, XXVI*, pp. 139-168.
- Tolochko, P. P. 1999. *Kochevye narody stepi i Kievskaja Rus*. Iz-vo Moskovskoho hosudarstvennoho universiteta.
- Zinevich, G. P. 1967. *Ocherki paleoantropologii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka.
- Zubov, A. A. 1973. *Etnicheskaia odontologia*. Moskva: Nauka.